

प्रकरण चौथे

स मा रो प

प्रकरण चौथे

संशोधन हे थळाव्या स्तरावर
गसते का?

समारोप

ताराबाई शिंदे लिखित "स्त्रीपुरुष तुलना" या पुस्तकाचे अभ्यासपूर्वक संशोधन करून मी एक छोटासा प्रबंध सादर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रथम प्रकरणात ताराबाईंचा जन्मकाळ व त्यांचे बालपण, त्यांच्या कुटुंबाबद्दल माहिती मांडलेली आहे. म. फुले यांनी आपल्या "सत्सार" या नियतकालिकात ताराबाई शिंदे यांच्या निबंधाचे कौतुक केले आहे. त्यानंतर पुढील लेखकांनी किंवा वाङ्मयाच्या इतिहासकारांनी त्याची दखल घेतलेली दिसत नाही. डॉ. खोले व डॉ. कोल्तापल्ले यांनी संपादित केलेली पुस्तके पाठ्यपुस्तके म्हणून विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली आहेत. या दोन्ही संपादकांचीही भूमिका पाठ्यपुस्तक किंवा विद्यार्थीवर्ग नजरेसमोर ठेऊन केलेले संपादन अशीच आहे.) अशा स्थितीत १९७५ साली प्रसिध्द संशोधक व समीक्षक डॉ. सं.ग. मालशे यांना त्यांच्या "स्त्रीपुरुषतुलना" या पुस्तकाचा आकस्मात शोध लागला आणि त्यानंतर ते स्वतः बुलढाण्याला गेले व तेथे त्यांच्या शेजारी पाहुणे, आप्तेष्ट, स्नेही अशा लोकांच्या भेटी घेवून ताराबाई च्या जीवनकार्याची माहिती मिळविली आणि हे पुस्तक त्यांनी प्रदीर्घ प्रस्तावनेसह प्रकाशित केले. त्यामुळे ताराबाईंचे अस्तित्व समाजासमोर आले. त्यानंतर डॉ. नागनाथ कोल्तापले व डॉ. विलास खोले, या दोन लेखकांनी पुन्हा स्वतंत्र प्रस्तावनेसह हे पुस्तक प्रकाशित केलेले आहे. / आणि तेंव्हापासून या पुस्तकाचा अभ्यास होत राहिलेला आहे. पुढे प्रसिध्द लेखिका मृणालिनी जोगळेकर यांनी "स्त्रीमुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊलखुणा" या पुस्तकात स्वतंत्रपणे ताराबाईंवर प्रस्तुत पुस्तकांच्या आधारावर चार प्रकरणे लिहिलेली आहेत. अशाप्रकारे अगदी अल्प स्वरूपात या पुस्तकाबद्दल अभ्यास झालेला

आहे आणि याच प्रभावलीची कास धरून मी देखील ताराबाईंच्या स्त्री पुरुष तुलना या पुस्तकाचे संशोधन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या पुस्तकात ताराबाईंनी स्त्री व पुरुष यामधील असमतोलपणा, असमानता नाहीशी करून स्त्री व पुरुष समान आहेत हे स्पष्ट करण्यासाठी जे विचार स्पष्ट केलेले आहेत जे संदर्भ दिलेले आहेत त्यामुळे स्त्रियांचे मनोबल, मनोदैर्य निश्चित वाढीस लागण्यास प्रवृत्त करतात. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेला आरंभ करताना ताराबाई शिंदे यांनी आपल्या लेखनामागचे प्रयोजन स्पष्ट केले आहे.

ज्या परमेश्वराने ही आश्चर्यकारक सृष्टी निर्माण केली, त्यानेच स्त्रीपुरुष निर्माण केले. तरी सर्वप्रकारचे दुर्गुण स्त्रियांचेच अंगी वसतात तेच पुरुषात आहेत किंवा नाहीत हे अगदी स्पष्ट करून दाखवावे, याच हेतूने मी निबंध लिहिलेला आहे. तेव्हा या लेखामागे सर्व देशभगिनींचा अभिमान आहे. अमुकच कुळ किंवा जाती यांचा विचार नाही. आणि स्वजातीकल्याणार्थ झटण्याची आकांक्षा आहे. यच्चयावत स्त्रीजातीचा विचार करावा असा भगिनीभाव हा ताराबाईंच्या लेखनाचा विशेष होय आणि त्यातच त्यांच्या विचारांची मौखिकता साठविली आहे.

ताराबाईंचे बालपण पालन पोषण त्यांना मिळालेले शिक्षण आणि घरचे वातावरण वडिलांची सधन परिस्थिती याचा विचार केला असता असे वाटते की ताराबाईंच्या बुद्धी वृद्धीगत होण्यास त्यांना योग्य असे ज्ञानाचे पोष्टीक खाद्य मिळालेले होते. समाजात वृत्तपत्रांद्वारे ज्ञान प्रसारणाचे कार्यही जोरदार चालू होते. त्यामुळे त्यांना सामाजिक परिस्थितीचेही ज्ञान मिळत होते हे सारे खरे असले तरी तत्कालीन परिस्थितीचा विचार केल्यास स्त्री व पुरुष या दोहोतील गुण व अवगुण यांचे स्पष्टपणे उल्लेख करून या दोहोमध्ये साहसी कोण हे स्पष्ट करून दाखविण्याचे त्यांचे साहस पाहिले तर असे वाटते की, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई च हातात संगिण घेवून जणु कांही स्त्री व पुरुष यांच्या गुण अवगुणांची

काटछाट करून दोघानाही समान दर्जा देण्यास निघालेली आहेत. त्यांच्या शैलीतील धीटपणा व स्त्रीला बटीक मानणाऱ्या पुरूषाविषयीची चीड विशेष नोंद करण्यासारखी वाटते. त्याकाळी उच्चवर्णियांच्या तुलनेत खूपच कमी शिक्षित असलेल्या समाजातल्या एका स्त्रीत ही विषमतेची जाणीव जागी झाली होती व तिचा स्पष्ट उच्चार करण्याचे धैर्य तिच्याजवळ होते ही घटनाही महत्त्वाची वाटते.

ताराबाईंच्या काळात शिक्षणाला महत्त्व प्राप्त झालेले होते. पण स्त्रीशिक्षणाचा व्हावा तेवढा प्रसार झालेला नव्हता. स्त्रिया शिकल्याच तर पोथी पुराण वाचण्याइतके किंवा चार दोन ओव्या किंवा भक्तिगीते लिहिण्याइतकेच त्यांचे ज्ञान वाढले होते. लोक अजूनही धर्माच्या मागे लागलेले होते. रूढी पंपरेत अडकलेले होते. त्याकाळी समाजमानसात स्त्रीची प्रतिमा ही जात्याच घातकी उध्दट चंचल मुख परमार्थ मार्गातील अडचण अशी निर्माण केली होती. एखाद्या स्त्रीकडून रूढीच्या अमानुष बंधनामुळे काही प्रमाद घडलाच तर संपूर्ण स्त्री जातीला सनातनी वृत्तीची वृत्तपत्रे झोडपून काढीत असत. त्यातून स्त्री शिक्षित असेल तर त्या टिकेला अधिकच धार येत असे. हे सारे ताराबाईंनी अनुभवले होते आणि या साऱ्याबद्दल मनात साठत असलेली चीड ह्या निबंधात विजयालक्ष्मी प्रकरणाच्या निमित्ताने ताराबाईंनी व्यक्त केलेली दिसते.

त्या काळातील बहुसंख्य उदारमतवादी सुधारकांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा भूतदयावादी दिसतो. धर्म, सती, सक्तीचे वैधव्य केशवपन इ. निष्ठुर रूढीचे उच्चाटन करून स्त्रियांना या दुःखातून मुक्त करावे स्त्रीला सुसंशिक्षित करून पतीला अनुरूप सहचरी बनवावे अशी मानवतावादी आधारकर्त्यांची भूमिका दिसते. पण ताराबाई ह्या साऱ्या दुःखाना छेद देवून त्यांच्या मुळाशी असणाऱ्या पुरूष श्रेष्ठत्वाच्या अहंकारी वृत्तीवरच हल्ला चढवताना दिसतात. त्यांच्या निबंधाचे एकूण तीन भाग स्पष्टपणे दिसून येतात. विधवांना पुनर्विवाहाला बंदी असल्यामुळे स्त्रियांची जी कुचंबणा होते आणि त्यातूनच त्यांच्या हातून कसे कसे प्रमाद

वेगवेगळे प्रकारचे प्रमाद
पुनर्विवाहाला बंदी होणे व विधवांना

५१५
०५४
२५१

घडतात यामागे पुरुषजातीने स्त्रीवर कसा अन्याय केलेला आहे हे ताराबाईंनी तपशिलवार सांगितले आहे. दुसऱ्या भागात विवाहित स्त्रीचे होणारे शोषण/तर तिसऱ्या भागात स्त्रियांना अनेक दूषणे लावली आहेत. जे जे दोष त्यांच्यावर सतत लादले जातात ते ते सर्व पुरुष वर्गातच कसे अधिक आहेत हे त्या उदाहरणे देवून दाखले देवून नाट्यमय प्रसंग चितारून कधी उपहास करून करून तर कधी तळतळाटाने पटवून देताना दिसतात.

निसर्गतः स्त्री पुरुष समानच आहे हे मूलभूत सूत्र घट्ट पकडून त्या प्रत्येक मुद्याचे विवरण करताना दिसतात. घर हे स्त्रीचे क्षेत्र मानले जाते पण त्या घरावर त्या मालमत्तेवर स्त्रियांना हक्क नव्हता याचीपण खंत ताराबाईंना वाटते. तसेच स्त्रियांना मात्र अनेक बंधने व पुरुषाला मात्र स्वैराचाराचे स्वातंत्र्य समाजरचनेतील या असह्य पक्षपाताविरुद्ध तर ताराबाईंचे व्यक्तिमत्त्व पेटून उठलेले दिसते. एकाचवेळी दोन तीन बायका करायच्या बाहेरख्यालीपणा करायचा. इंग्रजांचे अनुकरण करायचे. अभक्ष्यकक्षण करायचे. बायको मेली तर मिश्रिला कल्प लावून लग्नाला उभे राहायचे एवढे स्वातंत्र्य पुरुषांना आणि स्त्रियांनी मात्र निरंतर नवऱ्याची आणि मुलाची घरादाराची बटीक म्हणून राहायचे. त्यांना कोणतेही स्वातंत्र्य नाही. अशा प्रकारची विषम कुटुंबरचना समाजरचना पाहून ताराबाईंचे मन विषण्ण झालेले दिसते आणि त्या शास्त्रकर्त्यांची ही चीड येते आणि रागाची त्यांची लेखणी इतक्या धीटपणे, स्पष्टपणे कडकपणे विचारांची धार घेवून पावलेली दिसते. संबध पुस्तकात ताराबाईंची तडफड चीड, राग आणि पुरुषप्रधान संस्कृतीबद्दल अनादर धर्म शास्त्र पुराण यातील भोंदूपणा त्यावरील चीड आणि गरीब अबला स्त्रियांचा भोळेपणा बद्दल किंवा त्यांच्याबद्दल सहानुभूती हेच दिसून येते. स्त्रियांना व्यभिचारी, म्हणणाऱ्या व त्यांच्या पातिव्रत्याची शंका घेणाऱ्या पुराणाभिमानी पुरुषांचा त्या तिरस्कार करतात.

५१५
०५४
२५१

स्त्री आणि पुरुष यांच्या असमानता निर्माण करणाऱ्या समाजरचना, धर्म, रूढी परंपरा याबद्दल आपले विचार व्यक्त करताना ताराबाईंचा सूर अतिशय कडक होतो आणि त्यांची भाषाशैली सडेतोडपणे व्यक्त होते. ताराबाईंच्या निबंधाची भाषा खूपच आक्रमक व झणझणीत आहे. एकूणच भाषाशैलीचा विचार करता असे दिसते की, भाषेच्या बाबतीत शालीनतेच्या कुलीनतेच्या पारंपरिक मर्यादा त्यांनी झुगारून दिलेल्या दिसतात. मी स्त्री अमूक शब्द माझ्या तोंडी कसा शोभेल ? हा संकोच त्यांच्या लेखनात नाही. तरीही ताराबाईंच्या निबंधाला निबंधाची वाङ्मयीन गुणवत्ता म्हणून अभ्यास करताना निबंधाच्या मर्यादा उद्देश, तत्त्व या सर्व गुणामध्ये चमकवळ बसलेला दिसून येतो. लोकजागृती किंवा लोकशिक्षण ही वैशिष्ट्ये या निबंधात दिसत नाहीत. उलट त्यामुळे निबंधाला तत्त्वप्रकाराचा स्पर्श होऊन तो कृत्रिम न होता उत्कट आत्माविष्कार झाला.

ताराबाई शिंदेनी स्त्रीपुरुष तुलना या निबंधातून स्त्रीविषयक विचार अतिशय मार्मिकपणे व्यक्त केलेले आहेत. स्त्रियांच्या जीवनाबद्दलचे अनुभव त्यांचा स्वभाव, त्यांच्या लग्नाच्या तऱ्हा, लग्न झाल्यानंतरची स्त्रियांच्या जीवनात घडणारी स्थित्यंतरे, त्यांच्यावर लादले जाणारे अनेक नियम बंधन या सान्या बद्दल त्यांनी आपले विचार स्वानुभवातून व्यक्त केलेले आहेत. कळत नकळत वाचकाला ते अनुभव आपले वाटतात आणि वाचकांच्या अनुभव कक्षा नकळत विस्तारल्या जातात.

एकोणिसाव्या शतकात अनेक समाजसुधारक होते. त्यांनी स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांचा विचार केलेला होता. सामाजिक जाचक रूढी बंधनांचा स्त्रियांच्या मनावर आणि जीवनावर कसा परिणाम होतो याचाही अभ्यास केलेला होता आणि वैधव्य सती स्त्रिशिक्षण बालविवाह बंदी, केशवपन बंदी, पुनर्विवाह या सारख्या जाचक गोष्टींचा विचार करून त्यावर पर्यायी उपाय शोधून समाज सुधारण्याचे कार्य हाती घेतलेले होते. पण ताराबाई एक स्त्री असूनही या सर्व समाजसुधारकांहून वेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या होत्या. त्यांचा पिंड

सामाजिक कार्यकर्तींचा नव्हता किंवा केवळ स्त्रियांची बाजू घेवून स्त्रीसुधारणावादी म्हणवून घेण्याचा नव्हता. तर त्यांचा अड्डाहास हा होता की निसर्गताच स्त्री व पुरुष समान असताना समाजात त्यांचा मानसिक शारीरिक विकास होत असताना त्या दोघ्यांमध्ये असमानतेची वागणूक का दिली जाते ? स्त्रियांपेक्षा पुरुष श्रेष्ठ समजून प्रत्येक वाईट घटनेमागे स्त्रियांनाच का दोष दिला जातो, जसे स्त्रियांच्या अंगी दुर्गुण असतात तसे पुरुषांच्या अंगीही दुर्गुण असतात. हे दाखविण्यासाठी त्यांनी अनेक उदाहरणे दिलेली आहेत. पुरुष हा दुर्गुणात स्त्रियांपेक्षा जास्त पुढे असल्याचा त्यांनी दावा केलेला आहे. हे करताना पुरुषांच्या मानसिकतेची, समाजातील त्यांच्या व्यवहाराची, व्यवसायाच्या कपटकारस्थानांची जी जाण त्यांनी दाखविलेली ती विशेष नोंदनीय आहे. ताराबाईंचा असाही अड्डाहास दिसतो की स्त्रियांची स्थिती सुधारायची असेल तर प्रथम या पुरुषवर्चस्वाच्या भावनेचा बीमोड व्हायला हवा. हे इतक्या स्पष्टपणे तत्कालीन कोणत्याही सुधारकाने जाणलेले दिसत नाही. ते करण्याचा इतका प्रभावी प्रयत्नही कुणी केलेला दिसत नाही. स्त्रियांची दयनीय स्थिती पालटायची असेल तर पुरुष श्रेष्ठत्वाची कल्पना मोडून काढली पाहिजे, स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे. स्त्रीपुरुष समान मानले पाहिजेत. त्याबरोबरच ते परकीय राजतेने केलेले असले तरी ते अत्यंत आवश्यक आहेत. या चार गोष्टींची पाळेमुळे समाजात पसरली पाहिजेत. म्हणजे एकूणच मानवजीवन आनंदी आनंद होईल. हेच ताराबाईंना आपल्या उघड्या डोळ्यांनी बघायचे होते असे वाटते. ताराबाईंची स्त्रीविषयक समानतेची भूमिका ही अशी वस्तुनिष्ठ व अनुभवसिद्ध पायावर उभी असलेली दिसते.

"स्त्रीपुरुष तुलना" या निबंधातून ताराबाईंनी स्त्रीवादी विचार स्त्रीपुरुष समानतेचे विचार अतिशय प्रखरपणे स्पष्टपणे व्यक्त केलेले आहे. त्यांची विचारसरणी जर का प्रत्येक स्त्री ने आत्मसात केली तर स्त्रियांचे आत्मज्ञान जागृत झाल्यावाचून राहणार नाही. एवढेच

नव्हे तर स्त्री पुरुषाच्या जुलमी जोखडाखाली कधीच राहणार नाही. आजच्या समाजात देखिल स्त्रियांचा आत्मसन्मान वाढविण्यासाठी व स्त्री पुरुष समान कल्पनांचा पुरस्कार करण्यासाठी या विचारांची गरज आहे. आपल्या देशात आज स्त्रीपुरुष समान वागणूकीचे वारे बरेच फिरलेले आहे. तरी देखिल शिक्षणाच्या अभावामुळे बऱ्याच अंशी विशेषतः ग्रामीण विभागात सनातनी विचारांच्या कुटुंब पध्दतीमध्ये अजूनही ताराबाई शिंदेंच्या विचारांचे वारे जाण्याची गरज आहे.

"स्त्रीपुरुष तुलना" या पुस्तकाला आज जवळ जवळ ११५ ते १२० वर्षांचा काळ लोटत आला. तरीदेखील त्यांचे विचार स्थळकालाच्या सीमा ओलांडूनही ताजेच वाटतात. एक शतक ओलांडून गेले तरी त्यांच्या विचारात नाविन्यच दिसून येते. ते विचार आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळींच्या कार्यकर्त्यांना योग्य मार्गदर्शन देणारे दीपस्तंभच वाटतात. मात्र एका गोष्टीची खंत वाटते एक मराठा समाजातील स्त्री पुढे येवून स्त्रियांच्या समस्यांचा इतका मूलगामी विचार मांडते ज्यात पुरुषवर्चस्वाला रोकडे आव्हान देते असे. पुस्तक व लेखिका जवळ जवळ शंभर वर्षे अज्ञातवासात राहिल्या तरी आज उद्या आणि पुढे या पुस्तकातील विचारांचे नाते स्त्रीमुक्ती चळवळीतील कार्यकर्त्यांना सतत उपदेश करित राहिल. चांगल्या विचारांचे पोष्टीक खाद्य पुरवित राहिल. आत्मसामर्थ्य वाढवित राहिल आणि या ना त्या कोणत्याही नात्याने या पुस्तकाकडे मानवाचे लक्ष जाईल व ही कलाकृती पुन्हा उजेडात येईल व येवो ही अपेक्षा.

**परिशिष्ट
संदर्भ ग्रंथ सूची**

- १) डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ (संपादक) कै. ताराबाई शिंदेकृत स्त्रीपुरूष तुलना, मुंबई, मराठी ग्रंथ संग्रहालय, १९७५.
- २) कुलकर्णी गो.म., वाटा आणि वळणे, नवसाहित्य प्रकाशन, बेळगांव, प्र.आ. २६ जानेवारी, १९७५.
- ३) खोले विलास (संपादक), कै. ताराबाई शिंदे लिखित स्त्रीपुरूष तुलना, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९९०.
- ४) जोगळेकर, मृणालिनी, स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊणखुणा, पाप्युलर प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९९१.
- ५) जाधव रा.ग., वाङ्.मयीन निबंध लेखन, कॉन्टिनेन्ट प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, १९८७.
- ६) जोग रा.श्री., (संपादक), मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास, खंड चौथा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९७३.
- ७) जोग रा.श्री., प्रदक्षिणा, पुणे कॉन्टिनेन्ट प्रकाशन, पान्चवी आवृत्ती १९७२
- ८) दातार छाया, स्त्रीपुरूष, मुंबई इंडियाकीवाचक चकणक प्र.आवृत्ती १९८४
- ९) डॉ. देशपांडे अ.ना., आधुनिक मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास भाग-१, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १८७५ ते १९२०. प्रथम आवृत्ती १९५४
- १०) देशपांडे गो.पु., रहिमतपुरकरांची निबंधमाला भाग, प्रकाशन लोकवाङ्.मय गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, सप्टेबर, १९९५.
- ११) फडके य.दि., (संपादक) महात्मा फुले समग्र वाङ्.मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९९१.

- १२) फरार मिसेस, कुटुंबवर्तननीति, नाशिक, १८३५.
- १३) मालशे सं.ग., (संपादक), कै. ताराबाई शिंदेकृत स्त्रीपुरूष तुलना, मुंबई, मराठी ग्रंथ संग्रहालय, १९७५.
- १४) मालशे, सं.गं, (संपादक) कै. ताराबाई शिंदेकृत स्त्रीपुरूष तुलना, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, १९७५.
- १५) लोकहितवादीकृत निबंध संग्रह, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९६७.
- १६) Dr. B.C. Rai, History of Indian Education. Prakash Publication Dharwad 1973
- १७) जे.एन.एच. आल्कर, अज्ञेय आणि अज्ञेय (सामाजिक) अर्थशास्त्र संकेत प्रकाशन १९९२ अंक

मिळून साऱ्याजणी - भागवत, विद्युत - शंभर वर्षा पूर्वीच्या ताराबाई शिंदे मासिक, १९८९

सकाळ, २४ सप्टेंबर, १९८८ - स्त्री दास्याचा प्रश्न आणि सत्यशोधक सकाळ,